

Vuoden 1918 muisti ja hiljaisuus

Vuoden 1918 perintö on erityisellä tavalla ristiriitainen, jopa paradoksaalinen. Sellaisen perinnön kanssa meidän on ollut elettävä.

Satavuotismuistovuoden aikana pysähdyin sekä Vaasan torilla vapaussodan muistomerkillä että Tammisaaren vankileirin muistomerkillä. Muistomerkkien ilme ja sävy ovat hätkähdyttävän erilaiset. Ne kertovat traagisella tavalla eri kertomusta. On erikseen valkoista muistia ja punaista muistia. Sata vuotta on kamppailtu siitä, kenen muistilla on olemassaolon oikeus ja tunnustettu paikka julkisessa ja yhteisessä muistissa. Se on ollut kamppailua kansallisen kertomuksen omistamisesta ja sen avulla kamppailua vallasta. Kamppailun jäljet tuntuvat yhä, vaikka vähitellen eri kertomukset ovat asettuneet elämään kokolailla rauhanomaisesti rinnakkain.

Sukupolvet muovaavat muistia. Monet värit ovat haalistuneet ja sekoittuneet, eikä kaikella muistilla enää ole väriä, jos on koskaan ollutkaan. Kirkkomailla on edelleen symbolinen merkitys yhteisen muistin paikkoina. Muutamaa poikkeusta lukuunottamatta kirkkomailla on edelleen erikseen muistomerkit punaisille ja valkoisille. Vielä nytkin punaisten uhrien muistomerkkin pystyttäminen nimineen on synnyttänyt seurakunnissa soraääniä, onneksi vaimeita. Yhteistä kansallista muistomerkkiä kaikille vuoden 1918 uhreille ei ole.

Vuosi 1918 ja sen muisti ovat ratkaiseva osa kertomusta tästä maasta. Kertomus on tältä osin moniääninen, monikerroksinen ja sisäisesti jännitteinen, pikemmin sumea kuin kirkas ja suoraviivainen. Juuri sellaisena se on yhteinen: tällainen on tämä maa, tällaista historian painoa se kantaa.

Vuosi 1918 lienee Suomen historian tutkituin, tulkituin, kerrotuin ja selitetyin vaihe. Silti merkkivuoden aikana olen hämmästynyt kertomisen tarvetta ja määrää. Merkkivuosi on antanut tilan käsitellä pitkää perintöä. Aihetta koskevat kirjat, teatterit, elokuvat, mediajutut, seminaarit, paneelikeskustelut ja paikalliset muistotilaisuudet ovat olleet selvä viesti siitä, että tätä osaa yhteistä historiaa ei ole vielä loppuun puitu. Sosiaalisen median keskusteluja en tohdi edes kuvitella.

Vuoden mittaan olen usein havainnut, että kun muun keskustelun lomassa tulee puhe sisällissodan muistovuodesta, keskustelukumppani alkaa kertoa, miten oman perheen ja suvun historia kiinnittyy vuoteen 1918, mistä sen osalta on puhuttu ja mistä vaiettu. Itsenäisyyden juhluvuosi synnytti juhlintaa, mutta ei vastaavaa kertomisen tarvetta. Sisällissodan muistovuosi osuu syvemmälle, henkilökohtaisempaan ja arempaan. Vuodessa 1918 on edelleen sellaista, mikä rauhallisen pinnan alla kalvaa ja hiertää. Siellä asuu kokemus, että kaikkea ei ole vielä kerrottu. Sisällissota ei suostu asettumaan vain yhdeksi historiankirjojen ikäväksi vaiheeksi nuijasodan, isonvihan ja nälkävuosien rinnalle.

Voi olla, että vuoden 1918 osalta on kollektiivisesti käynyt niin kuin toisinaan käy ihmiselle, jonka elämä äkkiä traagisesti suistuu raiteiltaan. Ensin tapahtunutta kertaa ja kertaa omassa mielessään. Kun aikaa ja luottamusta on riittävästi, sekasortoista mieltä voi alkaa purkaa sanoiksi. Lopulta kertoo ja kertoo ja kertoo, toistaa samoja asioita. Traagiseen tapahtumaan näyttää jäävän kiinni, siihen palaa eri tilanteissa uudestaan ja uudestaan. Toiset saattavat ajatella, että eikö jo voisi antaa asian olla, menneet ovat menneitä, olisi syytä katsoa eteenpäin. Mutta niin kauan on kerrattava ja kerrottava,

että vähitellen pääsee sovintoon tapahtuneen kanssa ja voi sulattaa sen osaksi omaa historiaansa ja identiteettiään.

Minusta näyttää, että sadan vuoden jälkeen vuosi 1918 yhä tarvitsee kollektiivisesti jotain samaa: kertomista, kertaamista ja palaamista. Sillä tavoin kaikkea tapahtunutta, sen haavoja ja arpia yritetään sulattaa osaksi omaa ja yhteistä historiaa ja identiteettiä.

Vuosi 1918 oli Suomessa se tapahtuma, joka suisti elämän traagisesti raiteiltaan. Se on yhteisen historian musta piste, jossa yhteiskuntaa ja elämää kannattelevat perustavat tukipuut pettivät. Mureni rauha, mureni arkinen elämä, mureni kokemus oikeudenmukaisuudesta, mureni keskinäinen luottamus.

Sota itsessään oli paha. Sodat ovat, sisällissodat erityisesti. Tämä oli ensimmäisen maailmansodan sivunäytös. Koko Eurooppa oli samassa kaaoksessa. Se jätti surua, tuhoa, raunioita. Se jätti hitaasti haihtuvia viholliskuvia, vielä hitaammin kun kyse oli ihmisistä, joitten kanssa oli eletty samaa maata ja joitten kanssa sitä piti jatkossakin elää.

Sota oli paha. Vielä sotaa pahempaa oli se, miten sota täällä päättyi ja mitä siitä seurasi. Sota ei päättynyt rauhantekoon eikä neuvotteluihin. Se päättyi sotilaalliseen voimaan ja voitonmarssiin. Se päättyi hävinneiden armottomaan nöyryytykseen ja puhdistukseen sekä fyysisesti että henkisesti. Vankileirien katastrofi, mielivaltaiset tuomiot, teloitukset; jokin ihmisten kesken petti kauhistuttavalla tavalla.

Sellainen jättää kaikkien osallisten sieluun ja mieleen hiertymiä ja kovettumia, jotka siirtyvät sukupolvelta toiselle. Jälki jäi niihin, jotka viruivat vankileirillä ja selviytyivät vähitellen ja vaivoin löysivät paikkaansa yhteiskunnassa; jälki jäi niihin, jotka toimivat vartijoina tai toimeenpanivat teloituksia; jälki jäi niihin, jotka surivat läheisiään ja pelkäsivät heidän puolestaan kotona; jälki jäi niihin, jotka paikallisessa suojeluskunnassa antoivat lausuntoja tuomioita varten; jälki jäi myös niihin, jotka seurasivat sivusta, eivät halunneet tai uskaltaneet puuttua, näkivät ja tiesivät, mutta tahtoivat vain jatkaa rauhassa elämäänsä. Sodan jälkien päälle sieluun ja mieleen kasautui monenlaista, katkeruutta, vihaa, häpeää ja syyllisyyttä. Kaikki ne kovettivat ja arpeuttivat, yhtä hyvin valkoisia kuin punaisia, vaikka osittain eri tavoin. Tunne- ja kokemusmuisti on muisteista pisin. Se ulottuu haalenneenakin sadan vuoden päähän.

Arki toki palautui, rauniot korjattiin, taloja rakennettiin, yhteinen elämä jatkui, koska sen oli jatkuttava. Kyräilystä ja epäluulosta huolimatta vähitellen rakennettiin yhteiskunta, joka on vakaa ja vauras. Ymmärrän kyllä, että sanotaan: ei muistella enää ikäviä muistoja, katsotaan sitä hyvää, mitä on sen jälkeen ollut. Mutta ne sielun kovettumat, jotka vuonna 1918 ja sen jälkeen syntyivät, näyttävät laittavan monen edelleen kysymään: Mitä minun sukulaisilleni lopulta oikeastaan tapahtui? Mitä meille maana tapahtui? Miten tämän perinnön voi ymmärtää? Miten itsensä tunnistaa suhteessa siihen?

Vuoden 1918 muisti on ollut vaikeaa ja ristiriitaista, osittain myös hämärää ja sekasortoista. Kun sen jälkiä tunnistetaan muistovuonna, taustalla asuu koko ajan tietoisuus siitä, että sadan vuoden aikana on paitsi kerrottu myös vaiettu paljon. Se on vuoden 1918 perinnön paradoksi: kaikkein kerrotuin,

tutkituin, tulkituin ja selitetyin vaihe Suomen historiassa on myös se, johon sisältyy eniten vaikenemista.

Vaikenemista on ollut monenlaista. On ollut tietoista vaikenemista ja vaijentamista. On kerrottu valikoiden ja niin kuin kuuluu. Sellainen dominoi ensimmäisiä vuosikymmeniä. Se on jatkunut muuntuneena näihin asti. Sota on asetettu osaksi kansallista sankarillista selviytymistarinaa.

Toisinkin on kerrottu, mutta ei kaikesta eikä kaikille. On myös kerrottu kierrellen, vähätellen tai vältellen tai on toistettu valmiiksi annettuja tulkintoja, kun muu on ollut liian vaikeaa kerrottavaksi. Eri paikkakunnilla on kerrottu ja vaiettu eri tavoin, eri suvut ja perheet ovat kertoneet ja vaienneet eri tavoin. Kuhunkin aikaan ja paikkaan on sovitettu sellainen kertomus, joka siihen on sopinut ja ollut tarkoituksenmukaista. Kertomisen takana on koko sadan vuoden aikana aistittu sellaista, mitä ei kerrota tai haluta nähdä. On ollut niin paljon luottamuksen puutetta, että vaietusta on tullut osa yhteistä perintöä.

On myös vaiettu, koska kaikkea vain yksinkertaisesti ei ole voinut tai halunnut kenellekään kertoa. Kaikkein raskaimmat asiat ovat sellaisia. Voi olla, että valkoinen vaikeneminen on ollut vielä punaista kipeämpää. Joka tapauksessa kaikilla tahoilla vuonna 1918 on koettiin, tehtiin ja nähtiin paljon sellaista, joka haluttiin unohtaa eikä siitä puhuttu toisille, varsinkaan lapsille ja lapsenlapsille. Se kätkettiin ja koteloitiin mielen uumeniin. Sinne jäi asumaan repaleinen ja katkelmallinen, painajaisunen kaltainen muisti, jolle ei ole sanoja. Kaikkein raskaimman kokemuksen ainoa kieli on hiljaisuus. Vain mielen tai ruumiin sairaudet ovat antaneet aavistaa jotain. Hiljaisuus on siirtynyt seuraaville polville yhtä varmasti kuin kerrottu.

Väistämättä jotain jää ikuisesti hiljaisuuden peittoon, tietämättä ja selvittämättä. Silti ymmärrän hyvin, miten tärkeää on yrittää saada selville oman suvun vaiheita ja kohtaloita. Niiden nimet ja hautapaikat, jotka eivät ole olleet tiedossa, pyritään nyt vihdoinkin sadan vuoden päästä selvittämään ja tuomaan esiin. Niin tulee tehdä, ei vain perheen surun takia vaan sitä varten, että olemme ihmisiä. Jokainen tarvitsee sen kunnioituksen ja arvokkuuden, jota nimi ja hautapaikka merkitsevät. Sillä tavoin vaietuksi jäänyt tulee osaksi yhteistä historiaa ja saa ihmisarvon.

Kun olen muistovuoden johdosta katsonut myös omaan historiaani, olen tunnistanut lisäksi erityisen hiljaisuuden, joka koski vuotta 1918. Vanhempani olivat toinen valkokaartissa olleen suojeluskuntaisen, toinen vankileiriltä selvinneen punakaartilaisen perheestä. Siis lahtarin ja punikin lapsia. Lapsuudenkodissani ei koskaan puhuttu sisällissodasta. Sukujen jännitteen on täytynyt olla olemassa. Hiljaisuus oli keino selviytyä sen keskellä, tulla toimeen ristiriitaisten perintöjen kanssa ja katsoa eteenpäin.

Muisti on herkkä alue ihmisenä elämistä ja identiteettiä. Toisten muistiin sisällissodan jäljistä ei tule tunkeutua väkisin, ei sukupolvien jälkeenkään. Kun lähestyy, niin lähestyy hienovaraisesti. Toisen muistiin astutaan sisään niin kuin astutaan taloon, jossa asutaan. Ovia ei revitä auki, laatikoita ei pengota. Liikutaan talon ehdoilla, ja sellaisen tajun ohjaamana, että tässä sisällissodan muistissa, olipa se millainen tahansa, asuu ihmisiä. Vielä sadan vuoden jälkeenkin kaikessa muistissa asuu ihmisiä, ihmisiä niin kuin me.

Voi olla, että hiljaisuuksista suurin on lopulta se, minkä edessä pysähtyminen vääjäämättä kuuluu ihmisenä elämiseen. Voidaan löytää vastauksia moniin vuotta 1918 koskeviin kysymyksiin. Voidaan selittää kehityskulkuja ja taustatekijöitä, ja niin on tehty ja edelleen tehdään. Voidaan selvittää tapahtumien kulkua ja kokemuksia, ja niin on tehty ja edelleen tehdään. Voidaan kertoa siitä, miten jälki vaikutti ihmisten elämässä, yhteiskunnassa ja kulttuurissa, ja niin on tehty ja edelleen tehdään. Mutta kun astutaan kärsimyksen, kauhun ja pahuuden eteen, joudutaan kysymään myös perimmäinen kysymys, miksi? Miksi ihmisille voi näin käydä, ja edelleen käy eri puolilla maailmaa? Kaikkien vastausten ympärillä asuu hiljaisuus. Syvintä, mikä meitä yhdistää, eivät ole kertomukset ja tulkinnat, ei historia. Syvintä on yhteinen avuttomuus, ihmisen avuttomuus ja voimattomuus elämän julmuuden ja kauhistuttavuuden edessä.

Kirkon kertomus vuodesta 1918 ja sen perinnöstä sisältää kaiken tämän hiljaisuuden. Se on ihmisten kertomus, sekin. Kirkko ei ollut sodan osapuoli, mutta osallinen eikä ulkopuolinen. Siten kirkonkin kertomuksessa on paljon sellaista, jota on ollut vaikea muistaa ja kertoa ja jota on kannettu vaieten.

Kirkon roolia on sisällissodan yhteydessä on toki avattu, vuosikymmenten mittaan yhä rehellisemmin ja monipuolisemmin. Esiin on kuoriutunut kertomus, joka on yhtä surullinen kuin koko yhteiskunnan kertomus. Sitä varjostavat sama viholliskuvien luominen, sama armottomuus, sama kyvyttömyys sovintoon, sama rikkonaisuus.

Tunnetuinta on ollut kirkon johdon ja papiston valtaosan samastuminen sodan valkoiseen osapuoleen. Se ei ollut erityinen valinta. Sellainen asema ja paikka papeilla oli. Papit samastuivat niihin, joihin he perinteisesti olivat sosiaalisesti ja kulttuurisesti samastuneet ja joihin heidät myös samastettiin. Niin oli kaikesta sosiaalisesta myötätunnosta ja rakkauden julistuksesta huolimatta. Papit olivat osa vuosisataista yhteiskunnan hierarkista valtarakennetta ja esivallalle kuuliaisista. Sisällissota toi sen traagisella tavalla näkyviin.

Silti kirkko edusti myös jotakin muuta, syvempää ja vaikeammin kuvattavaa perintöä. Eri seurakunnissa ja eri puolilla maata kertomukset olivat erilaisia. Myös punaisten hallitsemilla alueilla seurakunnat toimivat ja jumalanpalvelukset pidettiin. Kun valkoisten hyökkäys Tampereelle eteni, mihin muualle naiset, lapset ja vanhukset olisivat menneet turvaan kuin kirkkoon.

Vastaavaa turvaa kirkko ei kyennyt eikä halunnut antaa hävinneille sodan jälkiselvittelyiden ja vankileirien tilanteessa. Monin paikoin järjestettiin kiitosjumalanpalveluksia valkoisten voiton kunniaksi. Pappien asenteet ja puheet saattoivat olla äärimmäisen kovia hävinneitä kohtaan. Nämä saivat nyt monien pappien tulkinnoissa kantaa oikeutettuja seurauksia jumalattomuudesta ja esivaltaa vastaan nousemisesta. Nekin, joita hävinneiden kohtelu hirvitti, sovittautuivat valkoisen Suomen henkiseksi tukijoukoksi ja vetäytyivät sivullisen hiljaisuuteen, eivätkä halunneet tai uskaltaneet korottaa ääntään. Vain harvat asettuivat hävinneiden asemaan ja puolelle.

Syvintä katkeruutta kirkkoa ja papistoa kohtaan punaisten muistissa synnytti se, että suuri osa vankileireillä kuolleista tai teloitetuista vainajista jäi tai jätettiin siunaamatta. Se tuntui perustavalla tavalla ihmisyyden ulkopuolelle jättämiseltä. Jälkikäteen viime vuosikymmeninä ja nyt muistovuonna on järjestetty toimituksia, joissa siunaamatta jääneet punaiset vainajat on siunattu. Olen osallistunut joihinkin sellaisiin. Tilaisuuksissa olen aistinut poikkeuksellista hiljaisuutta ja vakavuutta. Ne on koettu ihmisarvon palauttamisena niille, joilta se sata vuotta sitten riistettiin. Se on

ollut enemmän kuin tunnustamista osaksi kansallista historiaa. Se on ollut tunnustamista ihmiseksi, jolla on ihmisen arvo ja arvokkuus ja oikeus tulla muistetuksi. Toimitukset ovat olleet tärkeä sovituksen ja sovinnon merkki, sovinnosta puhumista tärkeämpi.

Kirkon kertomus ei kuitenkaan ole vain papiston kertomus. Se on yhtä paljon kirkon jäsenten kertomus. Molemmiin puolin oltiin kirkon jäseniä. Kyse oli kristittyjen keskinäisestä sodasta ja julmuudesta. Sellaisena se on kirkon häpeä, joka on vaikuttanut siihen, miten kirkossa ja kirkon osallisuudesta on kerrottu.

Jäsenten kertomuksena kirkon kertomus on myös kertomusta hirvittävästä kohtaloista, surusta, syyllistämisestä ja mitätöinnistä. Sitä on kerrottu ja siitä vaiettu julkisen kertomuksen takana, johon taas toiset jäsenet papiston enemmistön tavoin samastuivat. Sisällissodan perintö toi oman lisänsä kirkon sisällä vallinneeseen jakautumiseen ja jäsenten jaotteluun.

Kun uskonnonvapauslaki vuonna 1923 teki kirkosta eroamisen mahdolliseksi, vain aniharva käytti tätä mahdollisuutta. Lähes kaikki punaista perintöä edustavat pysyivät kirkon jäseninä. Heillekin oli tärkeää, että lapset kastettiin, pappi vihki avioliittoon ja vainajat siunattiin. Se oli tärkeämpää kuin papin puheet ja poliittis-yhteiskunnallinen asennoituminen. Mutta epäluottamus kirkkoa kohtaan ja epävarmuus siitä, pidetäänkö punaista muistia kantavia kunnan kristittyinä ja kirkon jäseninä, jäi kytemään ja siirtyi sukupolvelta toiselle.

Sisällissota on jättänyt kirkkoon pitkän ja vaikean varjon. Sen jälkiä tuntuu yhä. Sadan vuoden mittaan kertyneen muistin kaikkia kerroksia ei ole vielä kerrottu. Muistovuoden jälkeen voi olla aika paneutua siihen, miten kirkossa käsiteltiin sisällissodan jälkitilannetta ja seurauksia ja miten niitä on myöhemmin käsitelty.

Kun olen yrittänyt tunnistaa sisällissodan pitkää jälkeä, olen ajatellut edeltäjäni arkkipiispan virassa Gustav Johanssonia. Vuonna 1918 arkkipiispa Johansson katsoi Turun piispantalon tai Naantalin kesäasunnon ikkunasta maata, joka oli kaaoksessa ja jossa kirkon jäsenet tappoivat toisiaan. Hän oli vaiti. Se on kaikista vuoteen 1918 liittyvistä vaikenemisistä yksi raskaimmista.

Kun Johansson lopulta sodan jo päätyttyä avasi julkisuudessa suunsa, hänen tuomionsa hävinneitä kohtaan oli julma ja ehdoton. Sanojen takana oli hänen elämänsä ja teologiansa.

Nyt sadan vuoden jälkeen Johanssonin hiljaisuus ja sanat näkyvät inhimilliselle todellisuudelle sokeana reaktiona. Se saa hiljentää minut. Olen katsonut samasta piispantalon ikkunasta tätä maata ja maailmaa. Minulla ei ole mitään syytä kuvitella itseäni tarkkanäköisemmäksi kuin edeltäjäni. Kysyn, olenko itse ollut ja olenko nyt samalla tavalla sokea, ja jos olen, mille. Entä keihin kirkon johto ja papisto tällä hetkellä tässä historiallisessa tilanteessa samastuvat ja keiden tilannetta eivät tunnista?

Nyt meillä on jotain, mitä Gustav Johanssonilla ei ollut. Meillä on sadan vuoden muisti, kaikessa ristiriitaisuudessaan ja vaikeudessaan. Siinä on kerrottua ja vaiettua, kaikki häpeä ja katkeruus, suru, kovettumat ja arvet, joita on kannettu sielussa ja ruumiissa, suvuissa, sosiaalisessa elämässä, yhteiskunnassa ja kirkossa. Se on muisti, jonka varassa tätä yhteiskuntaa on rakennettu, tietoisesti tai tiedostamatta, sosiaalisesti oikeudenmukaisemmaksi, tasa-arvoisemmaksi ja eheämmäksi.

Sisällissodan muistovuosi on antanut mahdollisuuden kerrata ja jatkaa tätä muistia. Kaikki muistovuoden merkeissä tapahtunut ja kerrottu kiinnittää omalla tavallaan yhteiseen perintöön ja siihen, miten sen kanssa on eletty. Mitä rehellisempää, kaihtelemattomampaa ja nöyrympää muistaminen on, sitä enemmän se rakentaa sovintoa menneisyyden kanssa.

Ihmiset sata vuotta sitten eivät olleet sen huonompia tai moraalisesti heikompia kuin me nyt. He olivat ihmisiä niin kuin me. Me vain elämme toisenlaisessa ajassa ja yhteiskunnassa. Heidät viha, viholliskuvat ja julmuus ottivat valtaansa, myös kirkossa. Se kertoo, miten hauraita ihmisen arvo ja arvokkuus, rauha ja oikeudenmukaisuus ovat. Ne murenevät huomaamatta, ellei niistä pidetä kiinni lujasti ja määrätietoisesti.

Sisällissodan muistovuosi on tuonut näkyviin, miten kirkon paikka ja rooli yhteiskunnassa ja suomalaisessa kertomuksessa on muuttunut. Muutamaaan kertaan minulta on vielä kysytty, tulisiko kirkon pyytää anteeksi. Kysymys on anakronistinen, mutta kertoo, että muistijälki vaikuttaa. Vuosi 1918 repi kirkkoa rikki niin kuin koko maata. Haavat ovat kirkon haavoja kirkon sisällä. Jos jotakin, tunnen kirkon piispana häpeää siitä, miten kirkon johto ja papisto toimi. Häpeää ei voi pyytää tai antaa anteeksi. Sen voi vain tunnustaa ja katsoa kaihtelematta ja rehellisesti kohti.

Kysymys anteeksipyyntöstä etsii osapuolia. Näyttää kuitenkin siltä, että sadan vuoden jälkeen kirkon rooli ei muodostu siitä katsannosta. Erillisen muistamisen lisäksi tarvitaan tiloja ja paikkoja, joissa muistilta ei kysytä väriä ja joissa erilaiset muistin perinnöt voivat tulla kerrotuiksi, tunnistetuiksi ja tunnustetuiksi. Seurakunnat ovat tällaisia tiloja ja tilaisuuksia luoneet. Siinä tarvitaan luottamusta. Siinä tarvitaan herkkyyttä kuulla vuosisadan mittaista hiljaisuutta ja kykyä kestää ristiriitaista ja pirstoutunutta todellisuutta sekä muistia, joka niitä kantaa, unohtaa ja muovaa.

Sadan vuoden jälkeen on entistä selvempää, että sisällissodan ja sen jälkinäytöksen kertomus ei ole vain kansallinen ja yhteiskunnallinen kertomus. Kirkossa se on kertomus ihmisyyden kauhistuttavasta romahduksesta, ihmisen osasta tässä vaikeassa maailmassa, pahuudesta, kärsimyksestä ja ihmisarvosta, niitten kaikkein perimmäisestä ja kiertämättömästä luonteesta. Sellainen katsanto sisällissotaan vie etenkin niille muistin paikoille, joissa sankaruutta ei ole, on vain murhe ja elämän käsittämätön julmuus ja hiljaisuus.

Sisällissodan muistovuoden merkeissä kutsuin Turun tuomiokirkkoon yhteisen muistohetken. Kukat laskettiin sekä punaisten että valkoisten muistomerkillä. Kirkossa sytytimme kynttilät kaikille sisällissodan ja sen jälkiselvittelyjen uhreille. Olimme hiljaa.

Halusin, että tilaisuudessa on mahdollisimman vähän sanoja. Hiljaisuuden muisti on sanoja syvempi ja pitempi.

Kari Mäkinen, arkkipiispa, emeritus